

До разової спеціалізованої вченої ради
Національного університету «Одеська юридична академія»,
вул. Фонтанська дорога, 23, м. Одеса, 65009

ВІДГУК

**рецензента, кандидата юридичних наук, доцента Іванової Вероніки
Петрівни на дисертацію Мустафаєвої Анни Іванівни «Кримінально-
правова охорона життя ембріона людини», подану на здобуття ступеня
доктора філософії з галузі знань 08 - «Право» за спеціальністю 081 –
Право**

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена комплексом взаємопов'язаних факторів правового, соціального, демографічного та технологічного характеру, які переконливо свідчать про нагальну необхідність наукового осмислення та законодавчого врегулювання питань кримінально-правового захисту ембріонального життя в Україні. Насамперед слід зазначити, що Конституція України у статті 3 проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність найвищою соціальною цінністю, а стаття 27 закріплює невід'ємне право кожної людини на життя та покладає на державу обов'язок захищати життя кожної людини. Водночас чинний Кримінальний кодекс України не містить спеціальних норм про кримінальні правопорушення проти ембріонального життя, що створює ситуацію критичної правової невизначеності та унеможливляє ефективне переслідування порушників у сфері репродуктивних технологій та біомедичних досліджень. Актуальність дослідження посилюється євроінтеграційними прагненнями України та необхідністю гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами біоетики, зокрема положеннями Конвенції Ов'єдо 1997 року про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини, а також критичною демографічною ситуацією, що робить кожне потенційне життя стратегічним ресурсом національного розвитку.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що робота є першим у вітчизняній науці кримінального права спеціальним цілісним фундаментальним правовим дослідженням проблем кримінально-правової охорони життя ембріона людини. Дисертантка здійснила комплексний системний аналіз історичної динаміки розвитку правових норм від найдавніших кодифікацій, зокрема законів Хаммурапі та римського права, до сучасних міжнародних стандартів біоетики, що дозволило виявити закономірності еволюції правового захисту пренатального життя та обґрунтувати необхідність його подальшого розвитку відповідно до сучасних наукових знань. Авторка провела глибокий компаративний аналіз моделей кримінально-правової охорони ембріонального життя в країнах романо-германської та англо-американської правових систем, виявивши переваги та недоліки різних підходів та сформулювавши обґрунтовані пропозиції щодо їх адаптації до українських правових реалій з урахуванням національних особливостей та міжнародних зобов'язань держави.

Безумовної підтримки заслуговує запропоноване дисертанткою авторське визначення ембріона людини як об'єкта кримінально-правової охорони з диференційованим підходом до правового статусу залежно від стадії його розвитку. Згідно з цим визначенням, ембріон людини розглядається як ранній зародковий етап розвитку людини, що починається з моменту запліднення яйцеклітини та утворення зиготи і триває до восьми тижнів внутрішньоутробного розвитку, який проходить дві якісно різні стадії правової охорони: стадію потенційного людського життя, що охоплює період від нульового до чотирнадцятого дня розвитку та передбачає загальний правовий захист через адміністративно-правові та цивільно-правові механізми, та стадію індивідуального людського життя, що починається з п'ятнадцятого дня розвитку та передбачає повноцінну кримінально-правову охорону як найвищий рівень правового захисту. Таке визначення має не лише доктринальне значення для розвитку науки кримінального права, але й може стати основою для законодавчого формулювання відповідного поняття та його

формального закріплення в контексті кримінально-правових норм, забезпечуючи правову визначеність та однозначність тлумачення у біомедичній практиці та правозастосуванні.

Особливої уваги заслуговує обґрунтований дисертанткою принципово новий концептуальний підхід до кримінально-правового захисту людського життя, що передбачає визнання життя людського ембріона окремим видовим об'єктом кримінально-правової охорони в структурі загального родового об'єкта «життя і здоров'я людини». Авторка переконливо доводить, що цей видовий об'єкт визначається як особлива категорія суспільних відносин, які складаються з приводу захисту унікального біологічного феномену людського ембріону як потенційного носія людської індивідуальності на всіх стадіях його розвитку від моменту запліднення до народження, який характеризується власною біологічною природою, специфічними формами загроз і потребує спеціалізованої системи кримінально-правових норм для забезпечення комплексної охорони від незаконного знищення, пошкодження, експериментального використання, комерціалізації та інших форм протиправного впливу. Такий підхід допомагає подолати проблему несистемного та неповного правового регулювання охорони ембріонального життя через розробку моделі, яка поєднує найсучасніші відкриття в ембріології, глобальні норми біоетики та базові засади кримінально-правового захисту.

Значним науковим внеском дисертантки є розробка концепції семи основних форм об'єктивної сторони незаконного поведіння з ембріоном людини, що комплексно охоплює всі можливі види протиправного посягання на ембріональне життя в умовах розвитку сучасних біомедичних технологій. Авторка виділяє та детально характеризує такі форми об'єктивної сторони: заподіяння шкоди ембріону, що перебуває в матці жінки, шляхом ушкодження, введення шкідливих речовин або іншими діями, що спричиняють загибель ембріона або переривання вагітності; здійснення заборонених генетичних модифікацій ембріона, включаючи клонування

людини, створення гібридних або химерних ембріонів та внесення змін у геном людини з немедичних міркувань; порушення встановленого порядку створення та зберігання ембріонів при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій; комерціалізацію використання ембріонів через їх купівлю-продаж, міну, дарування чи інші форми відчуження; незаконне сурогатне материнство з порушенням встановленого порядку; використання ембріонів у наукових дослідженнях з порушенням законодавчих вимог та етичних стандартів; транспортування, імпорт або експорт ембріонів з порушенням правил. Ця систематизація є науково обґрунтованою та створює теоретичну основу для формування нового напрямку кримінально-правового регулювання у сфері біомедичних технологій.

Теоретична значущість отриманих дисертанткою результатів визначається тим, що авторка здійснила глибокий аналіз природи і змісту суспільних відносин у сфері охорони ембріонального життя та розкрила теоретичні проблеми визначення об'єкта та предмета кримінально-правового захисту при посяганнях на життя ембріона людини. Дисертантка переконливо обґрунтовує, що об'єктом посягання на життя ембріона людини є суспільні відносини щодо охорони життя людини на ембріональній стадії розвитку, що становлять частину родового об'єкта кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я людини, та потребують самостійного правового регулювання через створення та систематизацію спеціальних кримінально-правових норм. Особливу цінність має обґрунтування науково-біологічного критерію чотирнадцятиденної межі як об'єктивного моменту формування індивідуальності ембріона людини та початку його кримінально-правової охорони, що базується на фундаментальних біологічних фактах та відповідає сучасним міжнародним біоетичним стандартам, зокрема правилу «14 днів», встановленому Загальною декларацією ЮНЕСКО про людський геном і права людини 1997 року.

Важливим теоретичним досягненням дисертації є обґрунтування необхідності розмежування правового статусу природних та штучно

створених ембріонів з виключенням репродуктивно клонованих ембріонів з правової охорони через порушення принципу унікальності людського геному та загрозу фундаментальним засадам людської гідності. Авторка доводить, що до категорії ембріонів людини для цілей правового регулювання відносяться виключно природно зачаті ембріони та ембріони терапевтичного клонування в межах дозволених строків, тоді як репродуктивно клоновані ембріони не мають правового статусу та підлягають знищенню відповідно до Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» та Декларації ООН про клонування людських істот 2005 року. Це положення відповідає міжнародним стандартам біоетики та забезпечує послідовність правового регулювання у сфері захисту генетичної унікальності людини.

Дисертанткою вдало розроблено теоретичні основи визначення спеціального суб'єкта посягання на життя ембріона людини з виокремленням медичних працівників, лікарів-дослідників та інших фахівців біомедицини сфери як носіїв підвищеної професійної відповідальності. Авторка обґрунтовано зазначає, що визначення медичних працівників як спеціальних суб'єктів зумовлюється їхнім унікальним професійним статусом, що передбачає високий рівень спеціалізованих знань, значну суспільну довіру та суворе дотримання етичних норм, включаючи міжнародні стандарти біоетики, закріплені у Женевській декларації та інших професійних етичних документах. Дисертантка пропонує класифікацію ознак спеціального суб'єкта за професійними, посадовими та функціональними характеристиками з урахуванням специфіки роботи з ембріональним матеріалом, що має важливе значення для правильної кваліфікації відповідних кримінальних правопорушень та призначення адекватного покарання.

Окремої уваги заслуговує аналіз дисертанткою суб'єктивної сторони посягань на життя ембріона людини. Авторка переконливо демонструє, що особливістю формування вини при таких посяганнях є той факт, що інтелектуальний елемент умислу включає не лише усвідомлення фактичних обставин та суспільної небезпеки діяння, але й розуміння складних

біологічних процесів, етичних принципів біомедицини та специфічного правового статусу ембріона як потенційного носія людської гідності. Авторка також детально аналізує мотиваційну сферу незаконного поводження з ембріоном людини, виділяючи корисливий, науковий, релігійний мотиви та мотив помсти, а також різні види цілей, зокрема репродуктивну, терапевтичну, дослідницьку та комерційну. Ця особливість принципово відрізняє суб'єктивну сторону досліджуваних кримінальних правопорушень від традиційних злочинів проти життя та вимагає особливого підходу до доказування вини та кваліфікації таких діянь.

Практичне значення дисертації полягає насамперед у тому, що авторкою запропоновано конкретні та детально розроблені рекомендації щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства України. Зокрема, дисертантка пропонує доповнити Кримінальний кодекс України статтею 142-1 «Умисне протиправне позбавлення життя ембріону людини віком понад п'ятнадцять днів від моменту запліднення», статтею 142-2 «Незаконне репродуктивне клонування людини» та статтею 142-3 «Незаконне поводження з ембріоном людини». Ці пропозиції є науково обґрунтованими та враховують як міжнародні стандарти біоетики, зокрема положення Конвенції Ов'єдо, Додаткового протоколу про заборону клонування людини та Декларації ООН про клонування людини, так і сучасні досягнення ембріології щодо формування індивідуальності ембріона. Впровадження запропонованих норм дозволить модернізувати законодавство у сфері охорони здоров'я та репродуктивних технологій, забезпечуючи гармонізацію з європейськими стандартами та виконання міжнародних зобов'язань України.

Структура дисертації є логічно обґрунтованою та послідовною, повністю відповідає поставленій меті і завданням дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. У першому розділі авторка досліджує становлення і розвиток законодавства про охорону життя ембріона людини у світі та в Україні, аналізуючи ранні етапи формування законодавства

від Законів Хаммурапі та римського права до середньовічного канонічного права, а також еволюцію протягом XX століття з урахуванням міжнародно-правових та вітчизняних аспектів. Другий розділ присвячено об'єктивним ознакам посягання на життя ембріона людини, де розглядаються питання об'єкта посягання, правового статусу ембріона та форм об'єктивної сторони незаконного поводження з ембріоном. Третій розділ містить аналіз суб'єктивних ознак посягання, зокрема питань суб'єкта та суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти ембріонального життя. Четвертий розділ присвячено компаративістському аналізу законодавства зарубіжних країн, включаючи німецьку, польську, британську та американську моделі кримінально-правової охорони ембріонального життя.

Методологія дослідження є належним чином обґрунтованою та відповідає поставленим завданням, забезпечуючи всебічність та об'єктивність наукового аналізу. Авторкою застосовано широкий спектр загальнонаукових і спеціально-наукових методів дослідження. Діалектичний метод було застосовано у всіх розділах дисертації при аналізі суперечностей між сучасними науковими знаннями та правовими підходами до захисту ембріонального життя, що дозволило виявити закономірності розвитку правового регулювання та обґрунтувати необхідність його реформування. Історико-правовий метод використано при розкритті еволюції правових норм від найдавніших кодифікацій до сучасних міжнародних стандартів, що забезпечило глибоке розуміння генезису правової охорони пренатального життя. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення положень законодавства різних країн романо-германської та англо-американської правових систем, що дозволило виявити переваги та недоліки різних моделей регулювання. Логіко-семантичний метод використано для поглибленого вивчення понятійного апарату та термінологічних проблем у сфері правового регулювання статусу ембріона. Догматичний метод застосовано для виявлення можливостей щодо створення нових норм Кримінального кодексу

України. Метод системного аналізу сприяв глибшому розумінню структури та елементів складів кримінальних правопорушень проти ембріонального життя.

Позитивної оцінки заслуговує глибокий компаративістський аналіз законодавства зарубіжних країн про посягання на життя ембріона людини, проведений дисертанткою у четвертому розділі роботи. Авторка детально досліджує німецьку модель кримінально-правової охорони, яка характеризується доктриною «незаконний, але не караний» та спеціалізованим *Embryonenschutzgesetz* 1990 року, що категорично забороняє використання екстракорпоральних ембріонів для дослідницьких цілей та встановлює детальну систему кримінальної відповідальності за незаконне поводження з ембріонами. Аналіз польської моделі виявляє особливості поширення кримінально-правового захисту на ембріони *in vitro* через широке тлумачення поняття «зачата дитина» у статті 157а Кримінального кодексу Польщі, що створює прецедент для визнання кримінально-правової охорони ембріонів незалежно від їх місцезнаходження. Дослідження британської моделі демонструє значення науково обґрунтованої 14-денної межі для досліджень на ембріонах та ролі спеціалізованого регуляторного органу *Human Fertilisation and Embryology Authority* у забезпеченні контролю та ліцензування у сфері репродуктивних технологій. Аналіз американської федеральної та штатної моделей захисту пренатального життя виявляє різноманіття підходів від абсолютистських позицій, що визнають ембріон «юридичною особою» з моменту запліднення, до більш нюансованих систем, що дозволяють певні види досліджень. Цей порівняльно-правовий аналіз дозволив авторці сформулювати обґрунтовані пропозиції щодо оптимальної моделі для України.

Слід також відзначити важливість проведеного дисертанткою аналізу правозастосовної практики, який виявляє критичні недоліки чинного кримінального законодавства у сфері охорони життя ембріона людини. Авторка справедливо зазначає, що діяння щодо незаконного поводження з ембріональним матеріалом систематично кваліфікуються за статтею 149

Кримінального кодексу України «Торгівля людьми», що є концептуально помилковим, оскільки ембріон людини не може бути юридично ототожнений з людиною в розумінні норм про торгівлю людьми. Авторка аналізує конкретні кримінальні провадження, зокрема справи щодо незаконного сурогатного материнства, де аспекти комерціалізації ембріонів залишаються поза увагою слідства, що підтверджує нагальну необхідність доповнення Кримінального кодексу України спеціальними нормами для захисту життя ембріона людини та усунення системних прогалин у правозастосуванні.

Дисертанткою належним чином досліджено міжнародно-правові аспекти проблеми кримінально-правової охорони життя ембріона людини, що має особливе значення в контексті євроінтеграційних прагнень України. Авторка аналізує положення ключових міжнародних документів, зокрема Конвенції Ов'єдо 1997 року, Додаткового протоколу про заборону клонування людини, Декларації ООН про клонування людини 2005 року, Загальної декларації про геном людини та права людини, Міжнародної декларації про генетичні дані людини, Рекомендації 1046 (1986) Парламентської асамблеї Ради Європи щодо використання ембріонів та плодів людини. Особливу увагу авторка приділяє практиці Європейського суду з прав людини, аналізуючи справи *Vo v. France*, *Evans v. United Kingdom*, *A, B and C v. Ireland* та *Parillo v. Italy*, що демонструє складність застосування загальних принципів захисту прав людини до біоетичних питань та необхідність збалансованого підходу до конкуруючих прав та інтересів у цій делікатній сфері.

Важливим результатом дослідження є обґрунтування дисертанткою критеріїв правомірності кримінально-правової охорони ембріона людини, серед яких виокремлено: науково обґрунтованість темпоральних меж захисту на основі об'єктивних біологічних критеріїв формування індивідуальності; диференціацію відповідальності залежно від стадії розвитку ембріона та характеру посягання; збалансування захисту ембріонального життя з репродуктивними правами жінок та потребами наукового прогресу; врахування етичних стандартів біомедицини та міжнародних зобов'язань у

сфері біоетики; забезпечення превентивної функції кримінального права через створення ефективних механізмів негативної оцінки відповідної поведінки, контролю та нагляду. Ці принципи повинні служити відправним пунктом для формулювання відповідних законодавчих норм у сфері захисту пренатального життя та створення збалансованої системи правового регулювання.

На особливу увагу заслуговують рекомендації авторки щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства. Запропоновані статті 142-1, 142-2 та 142-3 Кримінального кодексу України є логічно побудованими, враховують специфіку об'єкта посягання та відповідають сучасним міжнародним стандартам біоетики. Особливо важливим є встановлення диференційованої відповідальності залежно від характеру та тяжкості посягання, наявності кваліфікуючих ознак та категорії суб'єктів, що забезпечує справедливість та пропорційність кримінально-правового реагування. Авторка також слушно звертає увагу на необхідність внесення відповідних змін до галузевого законодавства у сфері охорони здоров'я та регулювання допоміжних репродуктивних технологій для забезпечення комплексного правового регулювання.

Слід зазначити, що дисертація Мустафаєвої Анни Іванівни «Кримінально-правова охорона життя ембріона людини» є актуальною, своєчасною і значущою науковою роботою, що відповідає сучасним потребам розвитку кримінального права України в умовах стрімкого технологічного прогресу у сфері біомедицини. Авторкою здійснено комплексне, системне та глибоке дослідження складних теоретичних і практичних питань, що стосуються кримінально-правової охорони життя ембріона людини, з урахуванням історичного досвіду, міжнародних стандартів та національних потреб. Робота вирізняється високим науковим рівнем, оригінальністю підходів та повнотою вирішення поставлених завдань.

Одним із суттєвих досягнень дисертації є розробка авторських визначень ключових понять, таких як «ембріон людини» та «життя ембріона людини як видовий об'єкт кримінально-правової охорони», які мають не лише

теоретичне, а й практичне значення, оскільки можуть бути використані в законодавчій діяльності для формування чіткої та послідовної правової рамки. Також важливим є обґрунтування необхідності розмежування правового статусу природних та штучно створених ембріонів з виключенням репродуктивно клонованих ембріонів з правової охорони, що відповідає міжнародним стандартам біоетики та забезпечує захист принципу унікальності людського геному.

Висновки роботи логічно випливають із проведеного аналізу, є чітко сформульованими, науково обґрунтованими та мають значний потенціал для використання у законотворчій діяльності, правозастосовній практиці та освітньому процесі. Результати дисертації можуть бути застосовані під час викладання курсів кримінального права та кримінології, у підготовці відповідних розділів підручників і навчально-методичних посібників, а також для підвищення кваліфікації працівників судових і правоохоронних органів.

Разом з тим, високо оцінюючи наукову значущість та практичну цінність дисертаційного дослідження, вважаю за необхідне висловити певні зауваження та побажання дискусійного характеру, які можуть бути предметом обговорення під час публічного захисту:

1. У дисертації недостатньо уваги приділено питанням кримінально-правової кваліфікації діянь, пов'язаних із незаконним отриманням, зберіганням та використанням стовбурових клітин, отриманих з ембріонів людини, що є актуальним з огляду на стрімкий розвиток регенеративної медицини та потенційні зловживання у цій сфері.
2. Авторці варто було б детальніше розглянути питання розмежування запропонованих складів кримінальних правопорушень з адміністративними правопорушеннями у сфері біомедицини, оскільки чітке визначення критеріїв такого розмежування має важливе практичне значення для правозастосування та забезпечення принципу *ultima ratio* кримінального права.

3. У роботі недостатньо висвітлено питання кримінально-правового захисту ембріонів, що перебувають у стані кріоконсервації протягом тривалого часу, зокрема щодо правових наслідків закінчення строків зберігання та статусу «залишених» ембріонів без визначеної подальшої долі.
4. При формулюванні пропозицій щодо нових кримінально-правових норм авторка не приділила достатньої уваги питанням звільнення від кримінальної відповідальності та обставин, що виключають злочинність діяння, у сфері біомедичних маніпуляцій з ембріонами, що є важливим для збалансування захисту ембріонального життя з потребами медичної науки.
5. Дисертантці доцільно було б більш детально проаналізувати питання кримінально-правової охорони ембріонів у контексті розвитку технологій штучної матки (ектогенезу), що може суттєво змінити традиційні підходи до визначення початку кримінально-правової охорони та ролі материнського організму.
6. Недостатньо уваги приділено питанням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти ембріонального життя з урахуванням специфіки виявлення таких правопорушень та можливості латентності значної частини діянь у цій сфері.

Проте зазначені зауваження мають дискусійний характер, не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження та не знижують його високої наукової цінності.

Викладене дає підстави для загального висновку про те, що дисертаційне дослідження Мустафасвої Анни Іванівни «Кримінально-правова охорона життя ембріона людини» є самостійною завершеною кваліфікованою науковою роботою, яка містить нові науково обґрунтовані результати в галузі права, що мають істотне наукове, теоретичне та практичне значення для розвитку вітчизняної науки кримінального права та вдосконалення

кримінального законодавства України. Дисертація відповідає вимогам, встановленим до такого виду наукових робіт, а її зміст відповідає спеціальності 081 - «Право». Об'єкт та предмет дослідження відповідають темі роботи та анотації. Наукові праці повною мірою розкривають основний зміст роботи.

Висновок: дисертаційне дослідження Мустафаєвої Анни Іванівни «Кримінально-правова охорона життя ембріона людини» за своєю актуальністю, науковою новизною, обґрунтованістю та достовірністю отриманих результатів, їх теоретичним рівнем та практикою використання, повністю відповідає спеціальності 081 - «Право» та вимогам, які встановлені до такого виду наукових робіт, а її авторка Мустафаєва Анна Іванівна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 - «Право» за спеціальністю 081 - «Право».

Рецензент:

**Доцент кафедри кримінального права
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
кандидат юридичних наук, доцент**

Вероніка Іванова